

Zofia Bilut-Homplewicz

ORCID: 0000-0001-6445-9679

Uniwersytet Rzeszowski

Jak rozumieć dyskurs w germanistycznej lingwistyce dyskursu?

1. Uwagi wstępne

W badaniach naukowych istnieją obiekty, metody oraz podejścia badawcze, które bezdyskusyjnie można określić jako ważne, niektóre z nich nawet jako dominujące na pewnym etapie rozwoju określonej dyscypliny lub zakresu badawczego. W najnowszych badaniach językoznawczych pojawiają się często obiekty nieostre, wymagające włączenia perspektywy interdyscyplinarnej; konieczne jest w podejściu do nich wyjaśnienie i uprecyzyjnienie, jak rozumie się badaną rzeczywistość, co oczywiście nie oznacza jeszcze rozwiązania problemów, które zwykle pozostają otwarte i dyskusyjne. Trafnie ujął to w odniesieniu do pojęcia tekstu Michael Klemm (2002:151), stwierdzając, że im bardziej jest ono nieprecyzyjne, tym bardziej precyzyjnie trzeba go zdefiniować do celów swoich badań. W tym artykule dotyczy to oczywiście przedmiotu naszych rozważań, czyli dyskursu, i bardzo dobrze wkomponowuje się w kontekst obiektów nieostrych.

Interesujący nas przedmiot badań i termin *dyskurs* charakteryzuje się wieloznacznością i różnorodnością ujęć, na co zwraca uwagę wielu autorów (por. np. Busch 2007), Wolfgang Heinemann (2005:22) używa obrazowej metafory, mówiąc, że jest on jak kameleon i zmienia się zależnie od zakresu użycia. Odnotowując dużą popularność słowa i terminu *dyskurs*, warto zauważyć, że chodzi nie tylko o różnorodność ujęć dotyczących tego obiektu badawczego, lecz także o to, że badania nad dyskursem prowadzone w poszczególnych obszarach językowych i kulturach piśmienniczych często się od siebie różnią¹, co jest zrozumiałe,

---

¹ W swoich artykułach z 2009 i 2010 r. zaproponowałam nawet termin „tautonimy terminologiczne”, porównując polonistyczne i germanistyczne podejścia do dyskursu. Chociaż w ostatnich

skoro nawet w jednej kulturze badawczej aspekt diachroniczny może odgrywać istotną rolę i determinować rozumienie tego pojęcia.

Ze względu na popularyzatorski charakter tego artykułu przedstawione w nim treści nie będą stanowić *novum* dla badaczy zajmujących się lingwistyką dyskursu z perspektywy germanistycznej², podjętą tu tematykę należy traktować natomiast jako przybliżenie głównych kierunków badań z tego zakresu językoznawcom zajmującym się innymi dyscyplinami. Praca adresowana jest również do badaczy dyskursu, przedstawicieli różnych filologii, którzy chcą się zorientować w ujęciach germanistycznych, oraz do studentów. Problematyka dyskursu zostanie tu zaprezentowana w sposób informacyjny, istotne wydaje się jednak zaznaczenie wagi wybranych problemów, punktów ciężkości oraz zmian, jakie zachodzą w rozumieniu interesującego nas obiektu badawczego.

2. Wieloznaczność terminu *dyskurs*

Jak już wspomniano, zarówno termin *dyskurs*, jak i, dodajmy, samo słowo *dyskurs* niosą z sobą duży ładunek wieloznaczności. Jeszcze kilkanaście lat temu literatura przedmiotu zgodnie stwierdzała, że pojęcie dyskursu należy do najczęściej dyskutowanych pojęć w wielu dziedzinach/dyscyplinach. Podkreślano wręcz jego „inflacyjne” użycie. Zaznaczano również, że to określenie występuje nie tylko w komunikacji naukowej w różnych, często rozbieżnych znaczeniach, lecz także w komunikacji odnoszącej się do tematów/zakresów niespecjalistycznych.

Zauważyć jednak należy, że wzrastająca świadomość metodologiczna badaczy implikuje coraz częściej uprecyzyjnienie tego terminu w wielu pracach. Tak więc z czasem poszczególne grupy badawcze i pojedynczy językoznawcy wypracowują w dyskusji odnoszącej się do stanu badań własne rozumienie dyskursu i podkreślają cechy charakterystyczne tego obiektu, biorąc pod uwagę różne perspektywy

---

latach w badaniach polonistycznych pojawiły się nawiązania do rozumienia dyskursu w ujęciach germanistycznych czy zachodnich, ten termin zachowuje jeszcze swą aktualność w odniesieniu do wielu prac, a nie stracił na swej aktualności w kontekście diachronicznym.

² Omawiana tu problematyka zaprezentowana została już w wielu monografiach na temat dyskursu oraz w artykułach przeglądowych, por. m.in. Bluhm/Dreissler/Scharloth/Stukenbrock (2000), Miller (2010), Czachur/Miller (2012), Hanus (2016), również w moich pracach, por. Bilut-Homplewicz (2012, 2013b). Tak więc zawarte w tym artykule treści w dużym stopniu pokrywają się z tym, co zostało już ujęte w innych pracach, a odniesienia do moich artykułów są bardzo wyraźne, wybrane fragmenty tekstu zostały z nich wręcz przejęte. W niektórych miejscach tekstu postawione zostały jednak nowe akcenty i zaprezentowane komentarze podkreślające pewne zmiany. Decyzję o publikacji tego artykułu podjęłam mimo nakreślonego powyżej stanu rzeczy, ponieważ dokumentuje on moje wystąpienie o charakterze popularyzatorskim podczas IV Kongresu Germanistyki Wrocławskiej „Wrocław. Niezwykły fenomen kultury europejskiej” w październiku 2016 r. Za zaproszenie na ten kongres pragnę złożyć serdeczne podziękowanie Pani Profesor Iwonie Bartoszewicz.

i spojrzenia. Wzrasta więc przekonanie o tym, iż ważne jest określanie w każdej pracy, jak rozumie się to pojęcie, co oczywiście nie ogranicza się jedynie do samego definiowania dyskursu, lecz związane jest z koncepcją metodologiczną i sposobem przeprowadzania analiz konkretnych dyskursów. Różnorodność perspektyw należy rozumieć natomiast jako wartość wynikającą z perspektywy spojrzenia interdyscyplinarnego.

Dyskurs w przestrzeni medialno-politycznej i publicystycznej jest rozumiany przede wszystkim jako „uczony” ekwiwalent słowa *dialog* czy *dyskusja*. W ujęciach naukowych dyskurs to przedmiot refleksji związany z określoną perspektywą badawczą lingwistyki, filozofii, socjologii i innych dyscyplin humanistycznych. W różnych zakresach badań humanistycznych nad dyskursem częste są odwołania do Michela Foucault, Pierre’a Bourdieu czy Jürgena Habermasa. Pojęcie dyskursu używane jest ponadto w różnych dyscyplinach naukowych i kształtowane jest w nich na ich potrzeby badawcze. W lingwistyce ma miejsce poszerzenie pola badawczego o lingwistykę dyskursu częściowo w opozycji do lingwistyki tekstu, o czym będzie jeszcze mowa w dalszej części artykułu, socjologia czy politologia podkreślają natomiast komunikacyjny aspekt konstruowania rzeczywistości społecznej.

Interesująco brzmi pytanie, jakie stawiają sobie redaktorzy tomu „Jak analizować dyskurs? Perspektywy dydaktyczne” Waldemar Czachur, Agnieszka Kulczyńska i Łukasz Kumięga (2016:8): „Co czyni kategorię dyskursu tak atrakcyjną?” i zauważają przy tym, że reprezentanci różnych dyscyplin udzielają różnych odpowiedzi. We wstępie czytamy: „Dopiero kategoria dyskursu i jego analiza umożliwiła w językoznawstwie uchwycenie wszystkich tych zjawisk i procesów, które odpowiedzialne są za negocjowalność znaczeń i sensów za pomocą słów, wypowiedzi i tekstów” (tamże: 9), co podkreśla przydatność tej kategorii. Dalej redaktorzy zwracają uwagę na zmianę paradygmatu w naukach humanistycznych od lat 70. XX w. i stwierdzają, że dyskurs „stał się niezbędną kategorią umożliwiającą analizę już nie systemu, ale konkretnego użycia językowego w konkretnym kontekście społeczno-kulturowym” (tamże).

W zaprezentowanym tu artykule nie może zabraknąć na początku fundamentalnego, sformułowanego najpierw ogólnie pytania, jak rozumiano i jak rozumie się dziś dyskurs w językoznawstwie germanistycznym. Wymienić należy cztery podstawowe sposoby ujmowania dyskursu:

- konkretne użycie języka, funkcjonowanie języka w naturalnym kontekście,
- rozmowa, dialog, konwersacja,
- tekst,
- splot, sieć lub zbiór tekstów/wypowiedzi (por. m.in. Miller 2010:58).

Niedokładnością byłoby jednak ograniczenie się do tego wyliczenia ujęć, konieczna jest tu uwaga o istotnej roli aspektu diachronicznego. Trzeba więc zaznaczyć, że obecnie dominuje w językoznawstwie germanistycznym ostatnie wymienione ujęcie, poprzednie zaś sposoby rozumienia są typowe dla ujęć wcześniejszych.

Należy zaznaczyć, że w obszarze germanistycznych badań lingwistycznych wyraźnie dominuje myśl Michela Foucault, który jak sam stwierdza, nie stworzył spójnej teorii, lecz jedynie udostępnił, jak to metaforycznie określa, „skrzynkę z narzędziami”, które można dobierać w zależności od przyjętych celów lub założeń własnych analiz³. Aspekty jego spojrzenia na dyskurs wykorzystywane są jednak w różnym stopniu i w niejednakowym wymiarze. Trudno w krótkim ujęciu streścić szczegółowo rozumienie dyskursu zawarte w „Archeologii wiedzy” (1969) oraz w „Porządku dyskursu” (1971), gdy chcemy jednak uchwycić choćby tylko jego charakterystyczne rysy, koniecznie trzeba zauważyć, że produkcja wypowiedzi jest według Foucault bardzo mocno zdeterminowana przez dyskurs, który sprawuje władzę nad jednostką i społeczeństwem oraz steruje produkcją wiedzy zbiorowej (por. Foucault 2002:8). Tak więc jednostka porusza się niejako na fali dyskursu, a dyskurs odbiera jej kreatywność, co niejednokrotnie podkreśla się w krytyce tego ujęcia (por. np. Heinemann 2011⁴). Wiedza zbiorowa i władza jako fundamentalne pojęcia u Foucault wyraźnie określają, że w danej sytuacji istnieją granice tego, co można mówić na dany temat. W odniesieniu do tak rozumianego dyskursu pojawić się musi w kontekście badań językoznawczych pytanie, jakie wnioski wypływają z tego dla lingwistycznej analizy dyskursu, gdy aspekt lingwistyczny odgrywa u Foucault drugoplanową rolę, jako że elementy językowe wprawdzie w dyskursie występują, ale ich funkcja sprowadza się do tego, że są one realizacjami językowymi dyskursu jako formy egzystencji wiedzy, jednak sam dyskurs jest, mówiąc w dużym skrócie, przede wszystkim praktyką społeczną (por. Foucault 1977). Jednakże analiza elementów językowych dyskursu może dotyczyć „[...] tylko rzeczy powiedzianych, zdań, które zostały naprawdę wygłoszone bądź napisane, elementów znaczących, które zostały nakreślone lub wymówione” (Foucault 1977:142) (por. Czachur, Miller 2012:27).

Lingwiści podkreślają, co jest oczywiście zrozumiałe, niezbędność analizy językowej, bo tylko dzięki niej można zrekonstruować wiedzę zawartą w tekstach i wypowiedziach dyskursu. Badanie wypowiedzi jako składników jednostek nadrzędnych, tekstów, implikuje więc poszerzenie perspektywy badawczej o płaszczyznę tekstu, w którym te wypowiedzi traktowane są jako „atomy dyskursu”. Logiczne jest tu więc z punktu widzenia podejść lingwistycznych stwierdzenie, że skoro dyskurs realizuje się w języku, konieczne jest wypracowanie metodologii pozwalającej na badanie tego fenomenu z perspektywy językoznawczej. Patrząc na rozwój badań nad dyskursem pod koniec XX w., wyodrębnić można kilka grup badawczych, których podstawowe założenia zostaną przedstawione poniżej w syntetyczny sposób.

³ Podkreśla to też wielu badaczy dyskursu.

⁴ Por. tłumaczenie Heinemann (2012).

3. Germanistyczne ujęcia dyskursu – grupy badawcze i ich główne założenia

3.1. Semantyka historyczna (dawna Grupa z Heidelbergu/Mannheim)

Semantyka historyczna Dietricha Bussego (1987) oraz jej kontynuacja zawarta w pracach Dietricha Bussego i Wolfganga Teuberta kładzie nacisk na aspekt historyczny użycia wybranych słów w dyskursie. W swym przełomowym artykule „Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt?” Dietrich Busse i Wolfgang Teubert (1994:14) podkreślają, że ten kierunek nawiązuje do wcześniejszych badań czysto lingwistycznych, zajmujących się historią słów i pojęć, stanowi jednak ich wyraźne poszerzenie. Dotyczy ono celu badań, pytań wyjściowych, obiektów badań, a tym samym metod semantyki diachronicznej. Wprawdzie znajdujemy tu odwołanie do myśli Foucault, jednak istotne jest credo Bussego i Teuberta (1994), wprowadzające podstawowe rozróżnienie w odniesieniu do dyskursu, który rozumieją z jednej strony jako obiektywnie istniejącą jednostkę, z drugiej zaś jako subiektywnie ukonstytuowany przedmiot analizy konkretnego badacza. Ta refleksja nad dyskursem będzie obecna również w późniejszych pracach badaczy dyskursu różnych orientacji, ponieważ jest to problem fundamentalny zarówno w aspekcie teoretycznym, jak i w odniesieniu do konkretnych analiz. Według wymienionych powyżej przedstawicieli semantyki historycznej dyskurs tworzą „[...] wszystkie teksty:

- związane z zagadnieniem, tematem, kompleksem wiedzy lub koncepcją stanowiącą przedmiot analizy,
- powiązane poprzez odniesienia semantyczne i/lub wspólny kontekst wypowiedzeniowy, komunikacyjny, funkcjonalny, intencjonalny,
- mieszczące się w ramach wyznaczonych przez określony zasięg czasowy, obszar, wycinek społeczeństwa, obszar komunikacji, gatunek tekstu i inne parametry,
- nawiązujące do siebie nawzajem poprzez eksplicytne lub implicytne [...] odniesienia lub tworzące powiązania intertekstualne” (por. Busse/Teubert 1994:14, przeł. D. Miller).

Charakterystyczne jest tu uwzględnienie kryterium tematycznego i związków semantycznych oraz nawiązań intertekstualnych między tekstami. Podkreślić należy, że w tym ujęciu badacz sam konstruuje dyskurs, podejmując decyzje o doborze korpusu. Analizujący koncentrują się z jednej strony na użyciu wybranych leksemów i ich zanurzeniu kontekstowym, z drugiej zaś na paradygmatycznych i syntagmatycznych zależnościach między nimi. Ich celem jest określenie znaczeń wybranych leksemów w tekstach danego dyskursu. Interesuje ich ponadto problem alternatywnych określeń oraz sieci pojęciowych spajających teksty należące do badanego korpusu.

Następny krok analizy powinien wydobyć to, co znajduje się „pod powierzchnią” dyskursu, a więc obejmuje analizę warunków zaistnienia wypowiedzi, jak również odkrywanie schematów argumentacyjnych występujących w danym dyskursie. W niniejszym artykule musimy z konieczności ograniczyć się jedynie do najistotniejszych cech charakterystycznych podejść poszczególnych grup badawczych. Trudno tu jednak nie wymienić programowej rozprawy Fritza Hermannsa „Sprachgeschichte als Mentalitätsgeschichte” z 1995 r. (‘Historia języka jako historia mentalności’ – przeł. Z.B.-H.). Dla badacza bardzo istotny jest społeczno-kulturowy kontekst rozumienia dyskursu. Hermanns podkreśla w swoim tekście, że użycie języka odzwierciedla zbiorowe myślenie, odczuwanie oraz pragnienia, a więc mentalność danej społeczności.

3.2. Grupa z Düsseldorfu

Rozwój badań nad dyskursem wykazuje różne priorytety i punkty ciężkości w podejściach do tego jakże skomplikowanego obiektu. W ewolucji tych badań grupę z Düsseldorfu należy uznać za kontynuatorkę wspomnianej powyżej semantyki historycznej. Przedmiotem zainteresowań reprezentantów tej grupy są wypowiedzi w badanych dyskursach, a kryterium tematyczne jest podstawowym kryterium przynależności do nich. Tak więc dyskurs pojmowany jest jako rodzaj dialogu, jednak przede wszystkim nie jako dialogu tekstów, lecz dialogu wypowiedzi zaczerpniętych z tekstów lub ich fragmentów na interesujący analityków temat. Matthias Jung (2000:34) definiuje więc dyskurs jako zbiór składający się z wypowiedzi wielu osób na ten sam temat, wypowiedzi te dostępne są dla analizującego lingwisty w postaci korpusu składającego się z tekstów lub ich fragmentów.

Warto tu zwrócić uwagę na *novum* odnoszące się do wymiarów dyskursu. Dyskurs przedstawia się w tym ujęciu jako trójwymiarowy obiekt, zbudowany podobnie jak kostka Rubika z wielu drobniejszych kostek, z których każda stanowi część dyskursu ogólnego i można ją przeanalizować ze względu na:

- płaszczyznę dyskursu/obszar komunikacji,
- zakres treściowy,
- gatunek tekstu (por. Miller 2010).

Martin Wengeler (2005)⁵, który również podkreśla wagę powiązanych tematycznie wypowiedzi w dyskursie, prezentuje z kolei trzystopniowy, a więc kompleksowy sposób analizy dyskursu. Obejmuje on analizę wybranych leksemów (m.in. słów kluczowych) w aspekcie diachronicznym oraz metafor i toposów (argumentacji) (Wengeler 1992, tamże). Ten trzeci stopień analizy, jak słusznie zauważają za Wengelerem Czachur, Miller (tamże), „pozwała wydobyć na światło

---

⁵ Por. Czachur/Miller 2012.

dziennie warunki zaistnienia wypowiedzi oraz ich wzajemne powiązania, a także myśli, odczucia i pragnienia względem konkretnego kontrowersyjnego tematu, przejawiające się w ludzkich zachowaniach językowych” (por. Wengeler 2000:57, 2003:170). W tym miejscu należy podkreślić bardzo istotną rolę analityka dyskursu jako interpretatora.

3.3. Krytyczna Analiza Dyskursu (KAD)

Siegfried Jäger i jego zespół badawczy z Instytutu Badań nad Językiem i Społeczeństwem w Duisburgu (Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung) stanowią następną grupę zajmującą się badaniami nad dyskursem, która kształtuje myślenie naukowe o tym obiekcie. Widać tu wyraźne nawiązanie do myśli Foucault, szczególnie w odniesieniu do społecznego zanurzenia dyskursu. Badacze zajmują się związkiem między społeczeństwem, jednostką a językiem (por. Jäger 2004:12). Środki językowe analizowane są w perspektywie ich relacji między konkretnymi działaniami dyskursywnymi oraz między praktykami dyskursywnymi a rzeczywistością polityczną, społeczną i kulturową. Dużą wagę przywiązuje się do analizy treściowej. Badacze dążą w swych analizach do obnażenia istoty władzy wykreowanej w dyskursie i poprzez dyskurs w społeczeństwie. Tak więc przedstawiciele tej grupy wyraźnie odrzucają aksjologiczną neutralność prowadzonych analiz (por. Czachur/Miller 2012). Ten kierunek można by określić mianem zaangażowanej analizy dyskursu, a zaangażowanie to manifestuje się, mówiąc bardzo ogólnie, w krytycznym stosunku do rzeczywistości społecznej, który jest założeniem badawczym. Rysują się tu, jak zauważają słusznie Czachur/Miller, dwie przeciwstawne postawy badawcze: opisywanie oraz krytykowanie dyskursu. „KAD pyta, czy lingwistyka dyskursu nieobnażająca istoty władzy może być oparta na założeniach Foucault, a lingwistyka dyskursu pyta, czy w badaniach językoznawczych można wartościować. Chodzi tutaj o dwie perspektywy definiowania nauki: nauka jako deskrypcja oraz nauka jako krytyka” (2012:35). Zasygnalizowany tu problem jest istotny dla lingwistyki dyskursu, która z natury rzeczy jest podejściem interdyscyplinarnym i w różnym stopniu uwzględnia społeczne uwarunkowania dyskursu. Oczywiście wymienione tu grupy badawcze nie są jedynymi w krajobrazie badań nad dyskursem, jednak trzeba stwierdzić, że prace odnoszące się do dyskursu zawsze odwołują się do poruszanych przez nich nurtów.

Po krótkim przedstawieniu założeń najważniejszych grup badawczych warto zauważyć, że badania nad dyskursem prowadzone przez językoznawców germanistycznych reprezentują, mówiąc w uproszczeniu, dwa główne kierunki, społeczny i lingwistyczny, co oczywiście nie znaczy, że w każdym przypadku łatwo je od siebie oddzielić, czasem te granice są dość płynne. To rozgraniczenie jest trudne, ponieważ przedstawiciele obu nurtów zdają sobie sprawę, że dyskurs nie może obejść

się bez języka, nawet gdy problemy społeczno-polityczne wysuwają na pierwszy plan, i że strona językowo-tekstologiczna dyskursu nie może być oderwana od jego zanurzenia społecznego⁶.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że w językoznawstwie germanistycznym lingwistyka dyskursu ('Diskurslinguistik') zyskała już status odrębnej dyscypliny. W tym przeglądowym opracowaniu nie może zabraknąć uwagi o jej imponującym rozwoju. Jeszcze w 1994 r. Busse/Teubert postawili w tytule swego artykułu programowe pytanie: „Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt?“, a już 14 lat później Warnke/Spitzmüller (2008) przekonywali sugestywnie, że dyskurs jako przedmiot badań lingwistycznych jest już dostatecznie ugruntowany teoretycznie: „Dzięki obecnej w dzisiejszej nauce potrzebie nieustannego samouzasadniania lingwistyka dyskursu jako jedna z nielicznych w gronie językoznawczych dyscyplin badawczych posiada dokładnie wyznaczony przedmiot badań, solidne teoretyczne podwaliny oraz uściśloną terminologię opisu” (Warnke/Spitzmüller 2008:4, por. też Czachur/Miller 2012).

W ostatniej części artykułu zajmiemy się relacją między tekstem a dyskursem, co stanowi fundamentalne zagadnienie w lingwistyce dyskursu zorientowanej tekstologicznie.

4. Tekst a dyskurs czy tekst i dyskurs?

Oprócz zarysowanych powyżej kierunków zwrócimy tu uwagę na lingwistykę dyskursu, którą nazywam zorientowaną tekstologicznie⁷; przyjmuje ona jako ważny punkt wyjścia swych rozważań relację między tekstem a dyskursem. Ujmuje myślenie o dyskursie z perspektywy ewolucji lingwistyki tekstu, sam dyskurs natomiast jako strukturę transtekstualną, jako zbiór tekstów powiązanych ze sobą tematycznie, w którym ważne miejsce zajmują relacje intertekstualne (np. Warnke 2002⁸).

Nie można, charakteryzując ten kierunek, pominąć dwóch autorów, którzy formułują fundamentalne dla niego pytania. Ingo H. Warnke (2002) zawarł w tytule swego artykułu „Adieu Text – bienvenue Diskurs?” (‘Żegnaj tekście – witaj dyskursie?’) „prowokacyjne” pytanie – sam również je tak określa – dotyczące relacji tekst–dyskurs. Spektakularny tytuł rozprawy może sugerować, że dyskurs zastąpi tekst jako przedmiot badań. Odpowiedź jest jednak zdecydowanie negatywna. Obejmując refleksją oba obiekty, badacz określa dyskurs jako „ponadtekstową

---

⁶ Na ten problem zwrócimy jeszcze uwagę w wypowiedzi dokumentującej panel na temat dyskursu zamieszczonej w niniejszym tomie.

⁷ Warnke (2008) używa określenia „textualistische Diskurslinguistik”.

⁸ Por. tłumaczenie 2009.

wielkość komunikacyjną w sensie filozofii poststrukturalistycznej M. Foucault” (2009:350 – przeł. D. Miller⁹), tekstowi natomiast przypisuje „klasyczne” kryteria tekstowości zaproponowane przez de Beaugrande’a i Dresslera (1981), które nazywa matrycą lingwistyki tekstu, dodając do nich konstytutywną dla tekstu cechę dyskursywności (tamże: 354–357), co w omawianym kontekście jest bardzo istotne¹⁰. Obecnie relatywizuje się często te kryteria, są one wprawdzie nadal rodzajem kompasu w lingwistyce tekstu, ale nie traktuje się ich w sposób absolutny, a tekst ujmuje się jako wielkość skalarną (por. np. Sandig 2000; Fix 2008). Warnke oczywiście nie neguje tekstu jako przedmiotu badań, trudno sobie bowiem wyobrazić, że jednostki czy poziomy niższego rzędu oraz dyscypliny, które się nimi zajmują, tracą zupełnie na znaczeniu, ponieważ uwaga niektórych badaczy zwraca się ku obiektom i poziomom bardziej kompleksowym. Lingwistykę tekstu jako dyscyplinę odnosi Warnke jednak do badań nad dyskursem, które jak już zaznaczono, w obszarze germanistycznym przede wszystkim opierają się na koncepcjach Foucault. Badacz nie określa jej wyraźnie jako dyscypliny częstkowej lingwistyki dyskursu, mówi natomiast o lingwistyce tekstu zorientowanej na analizę dyskursu (diskursanalytische Textlinguistik) (Warnke 2008). Tak rozumianą lingwistykę dyskursu określić więc można jako następny etap rozwoju lingwistyki tekstu, ale jednoznacznie z pozycji badań nad dyskursem. „Uwolnienie pojęcia tekstu prowadzi więc do usytuowania tej kategorii poniżej płaszczyzny dyskursu; nie jest to związane z pożegnaniem z tekstem. Poststrukturalistycznie zorientowana koncepcja dyskursu dostrzega rangę tekstu jako istotnej jednostki komunikacyjnej, jednak nie w izolacji, a w odniesieniu do intertekstualnych powiązań i ich udziału w dyskursach” (Warnke 2009:356).

Tak więc zasadne wydaje się pytanie, czy lingwistyka tekstu ma w tym ujęciu sens jedynie w odniesieniu do badań nad dyskursem, a sam tekst to tylko element pewnej serii. Punktem wyjścia jest tu teza, że dyskursywność jako cecha tekstu nie kwestionuje jego rozumienia jako podstawowej jednostki komunikacji językowej (Heinemann 2005:22), której różne wymiary i punkty odniesienia są nadal równie istotne dla badań tekstologicznych.

Podobnie jak Warnke, Heinemann (2005) nie widzi ze strony lingwistyki dyskursu zagrożenia dla lingwistyki tekstu, chociaż tytuł jego rozprawy brzmi nie mniej spektakularnie niż tytuł artykułu Warnkego, a mianowicie „Textlinguistik vs. Diskurslinguistik?” (‘Lingwistyka tekstu kontra lingwistyka dyskursu?’ – przeł. Z.B.-H.). Odpowiedź jest w ujęciu tego autora również jednoznacznie negatywna, inny jest jednak punkt wyjścia niż u Warnkego ze względu na różnicę perspektyw obu badaczy, Heinemann (2005:22) argumentuje bowiem z punktu widzenia

⁹ Tekst oryginalny: Warnke (2002).

¹⁰ Ważne jest tu rozróżnienie między dyskursywnością a intertekstualnością, na co zwrócimy uwagę w wypowiedzi dokumentującej dyskusję panelową, por. przyp. 6.

lingwistyki tekstu. Fakt, że teksty są punktem odniesienia działań komunikacyjnych oraz podstawowymi jednostkami komunikacji, nie przeczy związkowi pojedynczego tekstu z dyskursem. Chodzi tu bardziej o kwestię nowej, poszerzonej i wzbogaconej perspektywy spojrzenia na tekst. Pewna sprzeczność, co należy tu dodać, zachodzi jedynie w odniesieniu do wcześniejszych ujęć dyskursu, pozostających pod dużym wpływem Foucault, którym często zarzuca się, że podmiot działający jest bardzo mocno zdeterminowany przez dyskurs (por. np. Heinemann 2011). Obecnie dochodzi w wielu ujęciach do rewizji takiego sposobu myślenia, tak że podmioty znajdują już swe miejsce w poszczególnych modelach i analizach dyskursu (por. np. Czachur 2011).

Zasadnicze jest w tym kontekście pytanie o ewolucyjność drogi rozwojowej od tekstu do dyskursu, a szczególnie o status obu płaszczyzn – płaszczyzny tekstu i dyskursu. Lingwistyka dyskursu zorientowana tekstologicznie przyjmuje drogę ewolucyjną prowadzącą od tekstu do dyskursu. Nie negując takiego ujęcia, warto jednak zaznaczyć, że nie stanowi ono prostego poszerzenia zainteresowań badawczych jedynie o bardziej kompleksową płaszczyznę i że nie jest dosłowną analogią przejścia od zdania do tekstu, a więc od tekstu do dyskursu. Takie ujęcie wymaga więc pewnego uzupełnienia, co wynika z różnej „natury” obu obiektów badawczych. Podczas gdy tekst jest kompleksową jednostką interakcji, dyskurs stanowi inną, nową jakość, ponieważ najczęściej¹¹ jest tworem konstruowanym przez badacza zajmującego się jego analizą. Między tekstem a dyskursem istnieje więc zasadnicza różnica, manifestująca się w odmiennym sposobie występowania na płaszczyźnie komunikacji. Olivier Stenschke (2002:118) w nawiązaniu do Sigruda Wichtera (1999) porusza bardzo istotny aspekt w interesującym nas tu kontekście. Mówi o kryterium całkowitej uchwytności (‘vollständige Erfassbarkeit’), określając go jako linię oddzielającą tekst od dyskursu. Stenschke (tamże: 114) dobitnie wskazuje na różnicę między tekstem a dyskursem: „Podczas gdy teksty dają się ‘uchwycić’ (w sensie wizualnym lub akustycznym), z dyskursami sprawa ma się inaczej” (przeł. Z.B.-H.). To w lapidarnej formie sformułowane stwierdzenie jest fundamentalne, ponieważ obie wielkości – tekst i dyskurs – przedstawia z jednej strony w formie dychotomii na osi obiektów badawczych, z drugiej zaś to przeciwstawienie nie prowadzi w żadnym razie do „degradacji” tekstu jako przedmiotu badań. Wręcz przeciwnie, ponieważ oba obiekty tak różnią się swą „naturą”, ich badanie w ramach lingwistyki tekstu i analizy dyskursu z uwzględnieniem różnych perspektyw jest jak najbardziej zasadne, a wręcz konieczne. Teksty występują jako naturalne obiekty w rzeczywistości komunikacyjnej, natomiast dyskursy jako korpusy to „konstrukty” poszczególnych badaczy. Sposoby konstruowania

---

¹¹ Najczęściej, ponieważ istnieją dyskursy, które nazywam dyskursami o charakterze ontologicznym, występujące w sposób naturalny w komunikacji i wykazujące się sekwencyjnością, por. Bilut-Homplewicz (2013a).

dyskursu niejednokrotnie były krytykowane ze względu, jak to określano, na subiektywność doboru korpusu, jednak gdy spojrzymy na inne obiekty badawcze, musimy przyznać, że każda analiza korpusu wiąże się z decyzją badacza, ważne jest tylko przekonujące uzasadnienie doboru materiału.

W myśl szerszego rozumienia dyskursu odniesienie do sfery jego występowania powinno jednak zostać częściowo zmodyfikowane. Skoro dyskursywność to cecha wszystkich tekstów, w takim razie w praktyce badawczej powinno się poświęcać uwagę nie tylko tym dyskursom, w których dochodzi do głosu zaangażowanie społeczne lub polityczne. Tak działa i dzieje się najczęściej, ponieważ jak już kilkakrotnie wspomniano, germanistyczna analiza dyskursu czerpie inspiracje przede wszystkim z myśli Foucault.

Na postawione w tytule tego artykułu pytanie odpowiedź brzmi oczywiście jednoznacznie: „Tekst i dyskurs”. W dyskusji panelowej odbywającej się podczas IV Kongresu Germanistyki Wrocławskiej dotyczącej dyskursu zawarłam jeszcze kilka myśli związanych z pytaniami dotyczącymi ewolucji lingwistyki dyskursu, do których odsyłam zainteresowanych Czytelników w tekście zamieszczonym w tym tomie, dokumentującym wypowiedzi ze wspomnianego panelu. Znajdą się one wśród głosów badaczy dyskursu z innych obszarów językowych.

Bibliografia

- BILUT-HOMPLEWICZ Zofia, 2009, Sind Diskurs und dyskurs terminologische Tautonyme? Zu Unterschieden im Verstehen der Termini in der deutschen und polnischen Linguistik, w: Henn-Memmesheimer B. / Franz J. (red.), Die Ordnung des Standard und die Differenzierung der Diskurse. Akten des 41. Linguistischen Kolloquiums in Mannheim 2006, Frankfurt am Main, s. 49–59.
- BILUT-HOMPLEWICZ Zofia, 2010, Tautonomia terminologiczna? Kilka uwag o użyciu terminów „Diskurs” i „dyskurs” w językoznawstwie niemieckim i polskim, w: Słowo. Studia Językoznawcze 1, s. 21–33.
- BILUT-HOMPLEWICZ Zofia, 2012, Na ścieżkach wieloznaczności, na drodze do precyzji. Germanistyczne ujęcia dyskursu – spojrzenie krytyczne, w: Lingwistyka Stosowana 5, s. 9–18.
- BILUT-HOMPLEWICZ Zofia, 2013a, Między wieloznacznością a uprecyzjowaniem pojęcia „dyskurs”. Miejsce tekstu w germanistycznych ujęciach dyskursu, w: Stylistyka 22, s. 27–46.
- BILUT-HOMPLEWICZ Zofia, 2013b, „Prinzip Perspektivierung“. Germanistische und polonistische Textlinguistik – Entwicklungen, Probleme, Desiderata. Teil I: Germanistische Textlinguistik, Frankfurt am Main.
- BLUHM Claudia / DREISSLER Dirk / SCHARLOTH Joachim / STUKENBROCK Anja, 2000, Linguistische Diskursanalyse: Überblick, Probleme, Perspektiven, w: Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht 88, s. 3–19.

- BUSCH Albert, 2007, Der Diskurs: ein linguistischer Proteus und seine Erfassung – Methodologie und empirische Güterkriterien für die Erfassung von Diskursen und ihrer lexikalischen Inventare, w: Warnke I.H. (red.), Diskurslinguistik nach Foucault. Theorie und Gegenstände, Berlin/New York, s. 141–163.
- BUSSE Dietrich, 1987, Historische Semantik, Stuttgart.
- BUSSE Dietrich / TEUBERT Wolfgang, 1994, Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt? Zur Methodenfrage der historischen Semantik, w: Busse D. / Hermanns F. / Teubert W. (red.), Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte. Methodenfragen und Forschungsergebnisse der historischen Semantik, Opladen, s. 10–28.
- CZACHUR Waldemar, 2011, Diskursive Weltbilder im Kontrast. Linguistische Konzeption und Methode der kontrastiven Diskursanalyse deutscher und polnischer Medien, Wrocław.
- CZACHUR Waldemar / MILLER Dorota, 2012, Niemiecka lingwistyka dyskursu – próba bilansu i perspektywy, w: Oblicza Komunikacji 5, s. 25–43.
- CZACHUR WALDEMAR / KULCZYŃSKA Agata / KUMIĘGA Łukasz, 2016, Dyskurs w polskiej dydaktyce akademickiej, w: Czachur W. / Kulczyńska A. / Kumięga Ł. (red.), Jak analizować dyskurs? Perspektywy dydaktyczne, Kraków, s. 7–18.
- CZACHUR Waldemar / KULCZYŃSKA Agnieszka / KUMIĘGA Łukasz (red.), 2016, Jak analizować dyskurs? Perspektywy dydaktyczne, Kraków.
- FIX Ulla, 2008, Text und Textlinguistik, w: Janich N. (red.), Textlinguistik. 15 Einführungen, Tübingen, s. 15–34.
- FOUCAULT Michel, 1977, Archeologia wiedzy [przeł. Andrzej Siemek], Warszawa.
- FOUCAULT Michel, 2002, Porządek dyskursu. Wykład inauguracyjny wygłoszony w College de France 2 grudnia 1970 [przeł. M. Kozłowski], Gdańsk.
- HANUS Anna, 2016, Kilka refleksji na temat miejsca tekstu w germanistycznej analizie dyskursu, w: Witosz B. / Sujkowska-Sobisz K. / Ficek E. (red.), Dyskurs i jego odmiany, Katowice, s. 339–349.
- HEINEMANN Wolfgang, 2005, Textlinguistik versus Diskurslinguistik?, w: Wierzbicka M. / Sieradzka M. / Homa J. (red.), Moderne deutsche Texte. Beiträge der Internationalen Germanistenkonferenz Rzeszów 2004, Frankfurt am Main, s. 17–30.
- HEINEMANN Wolfgang, 2011, Diskursanalyse in der Kontroverse, w: tekst i dyskurs – text und diskurs 4, s. 31–67.
- HEINEMANN Wolfgang, 2012, Kontrowersje wokół analizy dyskursu, w: Stylistyka 21, s. 287–318.
- HERMANNS Fritz, 1995, Sprachgeschichte als Mentalitätsgeschichte. Überlegungen zu Sinn und Form und Gegenstand historischer Semantik, w: Gardt A. / Mattheier K. / Reichmann O. (red.), Sprachgeschichte des Neuhochdeutschen, Tübingen, s. 69–101.
- JÄGER Siegfried, 2004, Kritische Diskursanalyse, Duisburg/Münster.
- JUNG Matthias, 2000, Diskurshistorische Analyse als linguistischer Ansatz, w: Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht 86, s. 20–38.
- KLEMM Michael, 2002, Wie hältst Du's mit dem Textbegriff? Pragmatische Antworten auf eine Gretchenfrage der (Text-)Linguistik, w: Fix U. / Adamzik K. / Antos G. / Klemm M. (red.), Brauchen wir einen neuen Textbegriff? Antworten auf eine Preisfrage, Frankfurt am Main, s. 143–161.
- MILLER Dorota, 2010, Foucault po niemiecku, czyli dyskurs o dyskursie w językoznawstwie germanistycznym, w: Słowo. Studia Językoznawcze 1, s. 57–73.

- SANDIG Barbara, 2000, Text als prototypisches Konzept, w: Mangasser-Wahl M. (red.), Prototypentheorie in der Linguistik, Tübingen, s. 93–112.
- STENSCHKE Olivier, 2002, „Einmal Text – Diskurs und zurück!” Welches Interesse hat die diskursanalytische Forschung daran, Ordnung ins Dickicht der Textdefinition(en) zu bringen?, w: Fix U. / Adamzik K. / Antos G. / Klemm G. (red.), Brauchen wir einen neuen Textbegriff? Antworten auf eine Preisfrage, Frankfurt am Main, s. 113–124.
- WARNKE Ingo H., 2002, Adieu Text / bienvenue Diskurs?, w: Fix U. / Adamzik K. / Antos G. / Klemm M. (red.), Brauchen wir einen neuen Textbegriff? Antworten auf eine Preisfrage, Frankfurt am Main, s. 125–141.
- WARNKE Ingo H., 2009, Żegnaj tekście – witaj dyskursie? O sensie i celu poststrukturalistycznego uwolnienia pojęcia tekstu, w: Bilut-Homplewicz Z. / Czachur W. / Smykała M. (red.), Lingwistyka tekstu w Niemczech. Pojęcia, problemy, perspektywy (antologia tłumaczeń), Wrocław, s. 343–360.
- WARNKE Ingo H. / SPITZMÜLLER Jürgen, 2008, Methoden und Methodologie der Diskurslinguistik – Grundlagen und Verfahren einer Sprachwissenschaft jenseits textueller Grenzen, w: Warnke I.H. / Spitzmüller J. (red.), Methoden der Diskurslinguistik. Sprachwissenschaftliche Zugänge zur transtextuellen Ebene, Berlin–New York, s. 3–54.
- WARNKE Ingo H., 2008, Text und Diskurslinguistik, w: Janich N. (red.), Textlinguistik 15. Einführungen, Tübingen, s. 35–52.

Wie versteht man den Diskurs in der germanistischen Diskurslinguistik?

Der Begriff und das Wort *Diskurs* sind durch ihre Mehrdeutigkeiten erheblich belastet und gehören zu den am häufigsten diskutierten Begriffen nicht nur in der gegenwärtigen germanistischen Linguistik. Es ist jedoch darauf hinzuweisen, dass das wachsende methodische Bewusstsein der Forscher immer häufiger zu einer genaueren Anwendung des Begriffs in zahlreichen Veröffentlichungen führt. In diesem Beitrag werden die wichtigsten Ansätze zur Diskursforschung vorgestellt, wie sie von den in der Diskurslinguistik klassisch gewordenen Arbeitsgruppen vertreten worden sind. Im Fokus steht auch die Sichtweise der textorientierten Diskurslinguistikforscher, die das Verhältnis von Text und Diskurs als Ausgangspunkt ihrer Analysen betrachten.